

Dr hab. Anatolij Tkacz

Zaporoski Uniwersytet Humanistyczny, Ukraina

EKONOMIA WIEDZY I SPOŁECZEŃSTWO POSTINDUSTRIALNE – SCENARIUSZE ROZWOJU

Wprowadzenie

Rozwój nowego społeczeństwa postindustrialnego jest przede wszystkim uzależniony od współczesnej koncepcji kapitału ludzkiego w naukach ekonomicznych. Dlatego koncepcję tę uważamy za jedną z teorii społeczeństwa postindustrialnego, które rozwijają się według optymistycznego scenariusza rozwoju społeczno-ekonomicznego. Według tego scenariusza wynajęty pracownik nie jest już oddalony od relacji majątkowych: staje się on właścicielem „nowych” zasobów ekonomicznych – wiedzy, kwalifikacji, doświadczenia, informacji. Zwracamy uwagę także na to, że na ogół koncepcja kapitału ludzkiego kontynuuje neoklasyczne tradycje metodologiczne: wyjaśnia i ocenia ekonomiczne i nieekonomiczne zjawiska i procesy, zwłaszcza zagadnienia dotyczące tworzenia i wykorzystywania kapitału ludzkiego, na podstawie założenia racjonalności zachowania jednostek.

W ramach tej koncepcji, stopniowo najmniejszą jednostką gospodarczą staje się rodzina, nie pojedynczy człowiek. Prawdopodobnie dlatego, że właśnie rodzina jest jednym z czynników rozwoju gospodarki: gospodarstwo domowe i procesy konsumpcyjne stały się osobnym gatunkiem produkcyjnym. C. Lancaster zauważa, że praca stanowi tylko około 30% tradycyjnie rozumianego czasu pracy wynajętych pracowników, natomiast pozostałe 70% przeznaczane jest na odpoczynek i konsumpcję. Jeśli zbadać sytuację całej ludności, to nie więcej niż 15% całego czasu społecznego przypada na tradycyjnie rozumiany czas pracy, pozostały zaś jest wydawany na „wytwarzanie” siły roboczej. Obszar ten można także określić jako dziedzinę społecznego odtwarzania, której analiza znalazła swoje wcielenie w teorii o tej samej nazwie, w ramach współczesnej socjologii ekonomicznej [Беккер, 1994].

Kapitał ludzki jest całokształtem wiedzy, umiejętności praktycznych i zdolności twórczych pracowników, wykorzystywanych przy wykonywaniu zadań bieżących. Są to także wartości moralne w sferze gospodarczej, kultury pracy i ogólnego podejścia do pracy [Сухинин, 2003].

W procesie rozwoju teorii kapitału ludzkiego została zaproponowana kategoria kapitału społecznego, którego idea pojawiła się jeszcze na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych ubiegłego stulecia, ale całokształt jakościowy nadał jej J. Coleman na początku lat 90. Według niego, kapitał społeczny jest potencjałem wzajemnego zaufania i wspierania się nawzajem, który jest tworzony świadomie w przestrzeni kontaktów osobowych. „Objętość” tej przestrzeni można zmierzyć przy pomocy miary zaufania obecnego w społeczeństwie i udziału obywateli w związkach społecznych [Hypeев, 2001].

R. Putnam, zwolennik koncepcji kapitału społecznego uważa, że kapitał społeczny znajduje się w następujących elementach organizacji społecznej: więzi i normy społeczne, zaufanie, które stwarzają warunki dla koordynacji i współpracy w celu obopólnej korzyści. Oprócz tego, w odróżnieniu od kapitału finansowego, kapitał społeczny podczas jego wykorzystywania rośnie, ponieważ intensywne kooperacja i wzajemna pomoc powodują wzmocnienie i wzrastanie efektywności sieci solidarności i wzajemnego zaufania. Kapitał społeczny stanowi siłę życiową społeczeństwa obywatelskiego, jego najgłębszą istotę (R. Putnam) [Патнэм, 1995].

Jedną z głównych cech społeczeństwa postindustrialnego, a jednocześnie głównym elementem formowania kapitału ludzkiego w nowym okresie rozwoju ekonomicznego, jest wiedza i informacja. Jest to powód pojawienia się w nauce ekonomicznej nowego kierunku – ekonomii wiedzy. O wysokim poziomie rozwoju ekonomii wiedzy w zamożnych państwach świadczy duża ilość wskaźników. W Stanach Zjednoczonych 63% takiej sfery usług (której procent w ogólnej produkcji narodowej Stanów Zjednoczonych od lat 60. ubiegłego stulecia wyrósł z 50 do prawie 70%), jak rozpowszechnianie i wykorzystywanie informacji, można określić jako usługi intelektualne. Inwestycje w kapitał ludzki w Stanach Zjednoczonych w latach 90. ubiegłego wieku przekroczyły inwestycje w kapitał fizyczny. Wydatki edukacyjne przewyższyły o połowę inwestycje w kapitał fizyczny, podobnie zresztą jak wydatki służby zdrowia [Беккер, 1994].

Udział inwestycji w kapitał ludzki w produkcji krajowej brutto Stanów Zjednoczonych, zdaniem niektórych, przekracza 15%, co przewyższa inwestycje brutto kapitału prywatnego w produkcję.

Stopa wyższego wykształcenia w okresie powojennym znajdowała się na poziomie 12-14%. W tym okresie średnia stopa dochodu realnego z kapitału wynosiła 4% (G. Becker) [Беккер, 1994].

Współczesne systemy ekonomiczne w okresie przejścia do postindustrializmu są nacechowane ważną i długotrwałą tendencją – rozwojem wiedzy i zwiększeniem złożoności życia społeczno-ekonomicznego. Jest to efekt dużego wpływu czynników ekonomicznych, które prowadzą do rozkładu przestrzeni rynku i dywersyfikacji produktów przedsiębiorstw. Wzrastająca złożoność przyczynia się do powstania wielu problemów społeczno-ekonomicznych, politycznych i technologicznych. Stąd możliwe są dwa alternatywne scenariusze dalszego rozwoju społeczeństwa: pozytywny, który zakłada ciągły rozwój ludzkich możliwości i zdolności oraz negatywny, który twierdzi, że rozwój cechuje degradacja motywacji do pracy [Бведение... , 2005]. Te scenariusze za Chodgesonem można określić jako „scenariusz rozwoju wiedzy” i „scenariusz dekwalfikacji” [Schultz, 1971].

Te dwa scenariusze dają przeciwstawne odpowiedzi na pytanie, czy wzrost złożoności powoduje zwiększenie czy zmniejszenie poziomu kwalifikacji i zdolności adaptacyjnych człowieka.

Zwolennicy pozytywnego scenariusza nastawieni są optymistycznie, ponieważ popierwsze, dla wykonania zadań produkcyjnych jest wymagany coraz większy poziom wiedzy i zdolności specjalistycznych, stąd w wielu sektorach ekonomicznych obserwowany jest wzrost kwalifikacji produkcyjnych; po drugie, w warunkach znacznego zróżnicowania produkcji konsument także stoi przed trudnym zadaniem oceny jakości, co wymaga z kolei wzrostu kwalifikacji konsumenta. Oprócz tego, obok ogólnych zdolności, coraz bardziej wymagane są unikatowe zdolności specjalistyczne, coraz większą rolę w działalności ekonomicznej i społecznej zaczyna odgrywać informacja, a do ekonomii coraz bardziej wkracza niepewność.

Negatywny scenariusz rozwoju społeczeństwa postindustrialnego

Scenariusz negatywny uważa, że wzrost mechanizacji i automatyzacji przedsiębiorstw, doskonalenie technologii i wyposażenia doprowadzą do obniżenia kwalifikacji siły robotniczej, ponieważ zaawansowana

technologicznie ekonomia przyszłości uczyni bezsensownym dążenie człowieka do nabywania wiedzy, a nowoczesne technologie będą używane ekstensywnie – nie w celu zwiększenia twórczej mocy człowieka, a w celu jej niszczenia. Jednocześnie (tak uważa W. Inoziemcew), w przyszłym społeczeństwie wyzysk (albo niesprawiedliwość w przypadku zwiększenia się poziomu wyzysku) może stać się jeszcze bardziej okrutny na skutek tego, że „właścicielami wiedzy” będzie niewielka liczba ludzi, a ta okoliczność wcale nie przyniesie korzyści pozostałym [Schultz, 1971].

Należy zaznaczyć, iż definicje „wiedzy” i „informacji” różnią się między sobą. Łatwy dostęp do informacji nie jest równoznaczny z rozpowszechnianiem wiedzy, ponieważ informacja jest zbiorowiskiem interpretowanych faktów i zjawisk, wiedza zaś jest owocem wykorzystania informacji. Wiele interesujących procesów nie jest widocznych, dlatego nawet poinformowany o tym człowiek może nie posiadać na ten temat wiedzy. Trzeba także pamiętać, że wiedza i informacja są ściśle związane z kontekstem społecznym, ponieważ wykorzystanie i rozpowszechnianie informacji oraz wiedzy zależy nie tylko od technologii, ale także od rozwoju różnego rodzaju instytucji społecznych.

W warunkach oderwania się od udziału w procesach produkcyjnych, przy łatwej dostępności do rozmaitych rozrywek czy dóbr materialnych, kultura ludzkich dążeń redukuje się do rywalizacji w sferze prestiżowych wydatków, nie zaś do działalności twórczej: pozycja społeczna człowieka kształtuje się w zależności od wysokości jego wydatków, nie zaś od efektów jego pracy czy twórczych osiągnięć.

Do analizy teoretycznej negatywnego scenariusza zbliżony jest problem filtracji społecznej, który znalazł swoje określenie w odpowiedniej teorii (teorii filtracji). W teorii filtracji proces zdobywania wiedzy, do którego zalicza się także proces edukacyjny, może posiadać funkcję narzędzia selekcji społecznej – selekcja uczniów i studentów będzie się odbywać według ich zdolności produkcyjnych. W teorii filtracji poddane jest w wątpliwość założenie kształcenia ustawicznego, a podwyższanie poziomu wiedzy jako takie jest uważane za niezdolne ani do przyśpieszenia wzrostu ekonomicznego, ani do zmniejszenia stopy bezrobocia. Akcentowanie wiedzy i zdolności wykwalifikowanych pracowników pracy powoduje pogłębienie „przepaści” między nimi i niewykwalifikowanymi pracownikami na rynku [Капелюшников, 1977]. Oznaką tego są wzrost nierówności dochodów i brak wykwalifikowanej kadry w wielu przemysłowo rozwiniętych państwach na tle masowego bezrobocia wśród nie-

wykwalfikowanej siły roboczej. Dlatego w ramach koncepcji kapitału ludzkiego stopniowo nasila się wizja edukacji, pełniącej nie produkcyjną lecz selekcyjną (informacyjną) funkcję.

Zwolennicy negatywnego scenariusza uważają także, że w postindustrialnym społeczeństwie tylko elity twórcze nie posiadają własnej motywacji ekonomicznej, ponieważ ich potrzeby materialne są już zaspokojone albo przez przodków, albo przez nich samych bez wielkiego wysiłku. Większość ludzi kieruje się wyłącznie motywacjami ekonomicznymi, ponieważ nie ma społecznych warunków dla rozwoju tam, gdzie wykształcenie, wiedza, rzadki zawód są źródłem bogactwa.

Niektórzy badacze uważają, że motywacja ekonomiczna społeczeństwa industrialnego (kapitalizmu) była chroniona motywacją kulturową lub religijną – sztywnymi instytucjami społecznymi, dlatego jest ono więcej społeczne niż postindustrialne [*Трансформации в современной...*, 2000].

Oprócz tego informacja (wbrew opinii A. Tofflera) nie jest najbardziej demokratycznym źródłem władzy gospodarczej. Informacja może być najmniej demokratyczną podstawą władzy, będąc (w trakcie całej historii ludzkości) jedynym źródłem, do którego dostęp i nawet posiadanie nie oznaczają wcale nabycia na własność [*Иноземцев*, 2000].

Głęboka zmiana w społeczeństwie postindustrialnym polega na tym, że po raz pierwszy w historii, warunkiem przynależności do warstwy panującej stanie się nie posiadanie dóbr, a zdolność ich wykorzystania. Pozycja społeczna człowieka będzie zależała więc przede wszystkim od poziomu jego edukacji, zdolności do przetwarzania informacji w wiedzę, samodzielnego prowadzenia działalności produkcyjnej w warunkach technologicznie doskonałej gospodarki. W ten sposób różnice w społeczeństwie postindustrialnym będą spowodowane przede wszystkim różnicą w wykształceniu.

Negatywny scenariusz rozwoju społeczeństwa wywołuje obawę niektórych naukowców, uważających, iż likwidacja panowania dóbr materialnych może zniszczyć wszelkie przeszkody na drodze pogłębienia nierówności społecznej. Ta nierówność oparta będzie nie na umowno-zewnętrznych dobrach materialnych, a na fundamentalnej różnicy wewnętrzного potencjału człowieka. Ten nowy podział społeczny może stać się o wiele bardziej okrutny niż był w epoce panowania własności prywatnej. Pokonanie tej nierówności „nie dotyczy bezpośrednio dążenia do równości jako takiej. Nie jest to możliwe w obecnej sytuacji, kiedy czło-

wiek pozostaje substancją przejściową pomiędzy niższymi formami biologicznymi, od których pochodzi i wyższymi, duchowymi, do których dąży” [Иноземцев, 2000].

Pozytywny scenariusz rozwoju postindustrialnego społeczeństwa

Pozytywny scenariusz twierdzi, że na progu społeczeństwa postindustrialnego stopniowo narasta socjalizacja relacji majątkowych, o czym świadczy nasilenie się społecznej kontroli ze strony pracowników, związków zawodowych, związków konsumentów i producentów, organizacji społecznych i partii politycznych. Wynajęci pracownicy wchodzi stopniowo w bliższe relacje majątkowe z przedsiębiorstwem – stają się właścicielami akcji, co zmienia ich pozycję społeczną. Przykładowo, w ostatnich latach 57,5-59,8% rodzin amerykańskich zainwestowało w akcje około 28% rodzinnego kapitału, co przyniosło im ponad 10 trylionów dolarów dochodu tylko w drugiej połowie lat 90. [Иноземцев, 2000, s. 9-10].

Wynajęci pracownicy mają prawo wyboru swoich przedstawicieli do głównej rady przedsiębiorstwa, mogą oni wejść także w skład rad pracowniczych, wspólnie z zarządem i przedstawicielami związków zawodowych decydować o formie i charakterze swojej pracy, a także rozstrzygać problemy społeczno-ekonomiczne.

Oprócz pojawienia się prawnych zasad, umożliwiających udział pracowników w zarządzaniu przedsiębiorstwem, istnieje także zjawisko wykupu przedsiębiorstw przez pracowników (na przykład „plan Meiera” w Szwecji) [Пороховский, (http)]. Oznacza to, że rozwija się instytucja wspólnej własności pracowników w formie „ludowych” przedsiębiorstw. Przy czym przedsiębiorstwa te reprezentują podobny poziom technologiczny jak przedsiębiorstwa mające jednego lub kilku właścicieli. Oprócz wysokich zarobków pracowników, cechuje je także średnio dwa razy wyższy poziom produktywności pracy i półtora razy większy dochodu. 90% takich przedsiębiorstw nie sprzedaje swoich akcji na rynku albo w ogóle z nich nie korzysta, zastępując je w całości osobistym kontem pracownika. W Stanach Zjednoczonych zostało stworzonych kilka mechanizmów kształtowania się tzw. własności pracowników [Белоцерковский, 1993]. Obecnie szeroko rozpowszechniany jest program rozwoju „akcjonarnej własności pracowników” – ESOP.

W „nowym”, wysoko technologicznym przedsiębiorstwie odbywają się znaczne zmiany relacji własnościowych, które są spowodowane

progresem naukowym. Tam, gdzie nauka naprawdę staje się siłą produkcyjną, a informacja i wiedza – ważnym zasobem społeczeństwa, pracownik ma wartość społeczną nie jako abstrakcyjna „siła robocza”, która nadaje się jedynie do niekwalifikowanej monotonnej pracy, ale jako właściciel unikatowych zdolności intelektualnych, które są rezultatem edukacji i twórczych poszukiwań. W takim społeczeństwie prawo własności do materialnych środków produkcji przestaje być głównym warunkiem zaможności; fundamentem sukcesu życiowego staje się nie własność a organizacja; nie posiadanie a wykorzystanie; nie możliwość nabycia a zdolność odpowiedniego zastosowania środków i warunków produkcji [Иноземцев, 2000].

Nadmiar dóbr materialnych społeczeństwa postindustrialnego powoduje do życia nowe, postmaterialistyczne wartości współczesnego człowieka – dążenie do maksymalnego rozwoju, które jest jednym z najważniejszych źródeł postępu.

Zasoby, które są stosowane w celu tworzenia produkcji informacyjnej, jak i sama informacja, stają się coraz bardziej dostępne.

W ten sposób rewolucja informacyjna nie tylko uczyniła z wiedzy główną siłą produkcyjną, ale także przygotowała grunt niezbędny dla tworzenia i rozpowszechniania produkcji informacyjnej środkom, które zostały udostępnione każdemu pracownikowi, zdolnemu je odpowiednio wykorzystać. Jak zauważa T. Sakaja, bardzo ważną cechą współczesnego społeczeństwa jest „dążenie do zjednoczenia pracy i środków produkcji, w rezultacie czego w społeczeństwie zorientowanym na wartości informacyjne, dążenie do oddzielenia kapitału od pracy odwraca się” [Schultz, 1971, s. 10].

Nabywając na własność niezbędne narzędzia pracy, pracownicy intelektualni opuszczają szeregi tradycyjnego proletariatu. Oferują na rynku pracy nie własną, wysoko kwalifikowaną siłę roboczą, lecz indywidualną i unikatową produkcję, która posiada wielką wartość społeczną.

Pracownicy, którzy potrafią zaoferować na rynku produkcję informacyjną lub inne unikatowe dobra, „nie są już proletariatem, dlatego nie mogą być wyzyskiwani jako klasa”, „trzeba nimi rządzić jak członkami organizacji ochotniczych”, stąd pojawia się nowa grupa „kapitalistów” – właścicieli kapitału ludzkiego.

W ten sposób w postindustrialnej epoce odbywają się nieodwracalne przemiany charakteru pracy, która nabywa cech twórczych.

LITERATURA

- Беккер Г., *Экономика семьи и макроповедение*, „США: экономика, политика, идеология” 1994, № 2-3.
- Введение в институциональную экономику: Учебн. Пособие*, под ред. Д. С. Львова., М.: Экономика, 2005.
- Белоцерковский В., *Кто не работает, тот не владеет*, „Дружба народов” 1993, № 4.
- Иноземцев В. Л., *Собственность в постиндустриальном обществе в исторической ретроспективе*, „Вопросы философии” 2000, № 1.
- Капелюшников Р. И., *Концепция человеческого капитала. Критика современной буржуазной политической экономии*, М.: Наука, 1977.
- Патнэм Р., *Процветающая комьюнити, социальный капитализм и общественная жизнь*, „Мировая экономика и международные отношения” 1995, № 4.
- Нуреев Р. М., *Экономика развития: модели становления рыночной экономики*, М.: Инфра-М, 2001.
- Пороховский А. А.: <http://www.cdromclub.ru>.
- Сухинин И. Н., *Узловы проблемы общей экономической теории. Ч.2*, М.: ГУУ 2003.
- Трансформации в современной цивилизации: постиндустриальное и постэкономическое общество*, „Вопросы философии” 2000, №12.
- Ходжсон Дж., *Социально-экономические последствия прогресса знаний и нарастания сложности*, „Вопросы экономики” 2001, №8.
- Schultz T., *Investmen in Human Capital*, N. Y. 1971.

Streszczenie

Autor omawia dwa alternatywne scenariusze rozwoju społeczeństwa postindustrialnego: pozytywny, który zakłada ciągły rozwój ludzkich możliwości i zdolności oraz negatywny, twierdzący, że rozwój cechuje degradacja motywacji do pracy.

Knowledge Economy and Postindustrial Society – Scenarios for Development

Summary

The author discusses two alternative scenarios for development of postindustrial society: the positive one that assumes continuous development of human abilities and the negative one maintaining that development is characterized by comedown of motivation to work.